

ДИСКУСІЯ НАВКОЛО “КОЧОВИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ” (ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Вже на початку 90-х рр. минулого століття в Україні, як і в інших державах на теренах колишнього СРСР, намітилися тенденція розглядати розвиток людства не з позицій марксистського формаційного підходу, а на основі цивілізаційного. Зрозуміло, що багато істориків почали активно використовувати нове модне слово “цивілізація”, до кінця не розуміючи його значення. Унаслідок цього почали писати не лише про великі землеробські цивілізації Античності та Середньовіччя, а й з’явилися терміни на кшталт “кочові цивілізації”, “тюркська кочова цивілізація”, “монгольська кочова цивілізація” тощо. Варто, зокрема, навести приклади з Інтернету.

Процитуюємо дослівно: «И самое главное, кочевники – возможный, своего рода, резерв на будущее. Дело в том, что кочевые цивилизации сохранили способность жить в тяжелейших условиях. Скажем, на Крайнем Севере: там, где русские выживают, чукчи или ненцы совершенно спокойно живут. И мои знакомые ненцы и ханты смеются, хотя и не без грусти, когда мы с гордостью говорим о наших первопроходцах. Ведь они-то там к тому времени жили уже тысячи лет: “Мы здесь живём, это наш дом, а вы называете подвигом то, что вы здесь просто прошли”. На самом деле, никто не знает, куда идёт западная цивилизация и к чему приведёт глобализм. И если мир постигнет катастрофа, то, скорее всего, выживут именно кочевники. Это резерв человеческой цивилизации, и очень крепкий резерв» [Национальный фонд Св. Трифона].

“С началом тюркской истории и созданием первого тюркского государства связано несколько важных моментов. На всем этом пространстве на долгие века восторжествовали единый тюркский язык и монолитная кочевая цивилизация, которая в тюркскую эпоху достигла своего апогея. Яркая кочевая культура именно в эти годы была подробно запечатлена на страницах исторических хроник Средневековья” [Буркитбай].

Типовий щодо цього, зокрема, підхід І. А. Маланова із Бурятського держуніверситету, який назвав свою статтю “Номадизм як фактор становлення освітнього простору бурят-монгольської кочової цивілізації”. Варто дослівно процитувати його думку: “Кочевничество становится основным направлением хозяйственно-культурного развития евразийских племен, как минимум, с середины I тыс. до н. э. Выделение этой цивилизации вполне можно назвать степной революцией, которая имела не меньшее значение для человечества, чем городская или земледельческая. Кочевая цивилизация – это особый мир, отличающийся как от западной, так и от восточной цивилизации, а степной образ жизни такой же исторический феномен, как и городской, сельский. Становление кочевой цивилизации, по данным исторической науки, проходило 3 этапа: гуннский (III в. до н. э. – V в. н. э.), тюркский (VI–XII вв. н. э.), монгольский (XII–XIV вв.). Именно монгольская кочевая цивилизация оказала решающее влияние на становление бурятской этнической общности, ее основной хозяйственной деятельности и культуры. Однако цивилизационные процессы при формировании и развитии бурятского этноса имели свои социально-экономические и культурно-исторические особенности” [Маланов].

Останнім часом навіть з'явилися монографії та статті з інтригуючими назвами. Варто навести приклади:

- Масанов Н. Э. Кочевая цивилизация казахов. Москва, 1995;
- Балдано М. Н., Бураева О. В. Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии // Отечественная история. 2001. № 6. С. 196–197;
- Варенов А. В., Попков Ю. В. Международная конференция “История и культура кочевых цивилизаций Центральной Азии” // Гуманитарные науки в Сибири. 2001. № 1. С. 97–98.

На жаль, останнім часом навіть авторитетні вчені колишнього Радянського Союзу почали використовувати модний термін “кочова цивілізація”. Проте хіба це правильно? Тому варто з'ясувати, як до наукового обігу саме серед представників колишнього СРСР потрапив новий термін “кочова цивілізація”.

Так, у пострадянській період наука про кочівників на території колишнього Радянського Союзу, включаючи Україну, зазнала труднощів методологічного характеру. Це було пов'язано з тим, що радянські вчені приділяли більше уваги соціально-економічній історії і дослідження марксистських істориків та етнологів будувалися на основних ідеях еволюціонізму, закладених ще в ХІХ ст. Звідси серед марксистських дослідників набули поширення уявлення про обов'язкову седентаризацію номадів, про кочовий феодалізм тощо. У відповідності до цього марксистські дослідники намагалися довести, що кочові суспільства розвивалися в межах суспільно-економічних формацій. Тобто виходило, що кочівники часів Античності мали риси рабовласницького ладу, а середньовічні номади пережили стадію феодалізму. Таким чином, кочові суспільства, на думку радянських вчених, мали багато спільних рис із землеробськими цивілізаціями, з якими вони межували.

Проте після 1991 р. багато колишніх радянських номадологів відмовилися від таких підходів і звернули увагу на дослідження західних колег. На Заході дослідники відзначали циклічність у розвитку кочових суспільств. Тобто виходило, що номади часів Античності, Середньовіччя та так званого Нового часу розвивалися за одними законами, що відповідало консервативності кочових суспільств. Здавалося, що такий підхід стане основою для майбутніх номадологічних досліджень на теренах колишнього Радянського Союзу. Проте, як це часто трапляється, здоровий глузд поступився новим модним тенденціям, які суперечили головним висновкам наших колег на Заході, відповідно до яких кочові і землеробські суспільства розвивалися за відмінними законами.

Цей стан речей вже став настільки актуальним, що йому почали присвячувати чимало сторінок дисертацій історіографічного характеру. З огляду на це варто на увагу є кандидатська дисертація А. Р. Шаісламова “Соціальна історія номадизму. Проблеми вивчення та оцінки історичного розвитку кочових суспільств”, що містить навіть окремий розділ «Цивілізаційна характеристика номадизму. Теорія “кочової цивілізації”». У ньому автор дисертації зазначає, що в пострадянській період у Росії намагалися вивчати історію кочових суспільств на цивілізаційній основі, «де центральними проблемами обговорень стають теорія “кочової цивілізації”, історія і культура кочових цивілізацій, тематика зв'язків і взаємодій кочових культур з іншими культурами і цивілізаціями тощо» [Шаісламов 2009, 22].

Аналізуючи ситуацію, що склалася на сьогодні, А. Р. Шаісламов підкреслив: “Більшість дослідників, які займаються вивченням номадизму, цілком виразно визнають існування кочової цивілізації, виходячи з очевидної специфіки кочової системи, що багато в чому визначається способами освоєння номадами навколишнього їхнього світу”. Проте такий підхід, на думку дослідника, “таїть у собі чимало складностей”. «Причому сформоване різноманіття трактувань значення слова “цивілізація”, – підкреслює А. Р. Шаісламов, – було багато в чому обумовлене тим, що, поряд з вільними, суб'єктивістськими оцінками, незмінно в розуміння цього терміна

вкладався і політико-ідеологічний зміст. У науковій літературі ще тільки має бути пророблення багатьох аспектів, як загальної теорії цивілізації, так і питання про кочову скотарську цивілізацію». Дослідник зазначив, що “по ряду таких проблем дослідники залишаються далеко не одноставними” [Шаїсламов 2009, 22].

А. Р. Шаїсламов справедливо зазначив: “Критерії, що були створені і використовуються щодо осілих суспільств, не відповідають і не можуть бути застосовані для розгляду кочових суспільств – унаслідок їхніх явних соціокультурних розходжень” [Шаїсламов 2009, 22–23]. На його думку, варто зосередити увагу на інших питаннях, насамперед “про виділення дослідниками тих чи інших варіацій / типів суспільств (у тому числі і кочових систем) на основі цивілізаційних характеристик” [Шаїсламов 2009, 23]. Окрім того, він вважає, що “в рамках розгляду теорії цивілізації цікавим і, безумовно, перспективним напрямком є спроби позначити в історичному розвитку різні цивілізаційні рівні, що дозволяє зіставляти ті чи інші суспільства в різних просторово-тимчасових і системно-функціональних аспектах” [Шаїсламов 2009, 23]. Дослідник справедливо зазначив, що «складності, що виникають при розробці теорії “кочової цивілізації”, пов’язані з наявністю методологічних проблем цивілізаційного підходу, з відсутністю чіткого визначення в науковій літературі поняття “цивілізація”, проблемами класифікації і виділення критеріїв для різних типів цивілізацій» [Шаїсламов 2009, 23]. Тому варто взагалі звернутися до визначення терміна “цивілізація”.

Одним із перших поняття “цивілізація” до наукового обігу ввів у XVIII ст. філософ А. Фергюсон, який під цим терміном мав на увазі стадію в розвитку людського суспільства, що характеризується існуванням суспільних класів, а також міст, писемності та інших подібних явищ. Запропонована шотландським ученим стадіальна періодизація світової історії (дикість – варварство – цивілізація) користувалася підтримкою в наукових колах наприкінці XVIII – на початку XIX ст., але зі зростанням популярності наприкінці XIX – на початку XX ст. плюрально-циклічного підходу до історії під загальним поняттям “цивілізації” почали також розумітися “локальні цивілізації” [Павленко 1998, 59–85].

Послідовники цивілізаційного підходу, основи якого були розроблені Н. Данилевським, Д. Леонтєвим, О. Шпенглером, А. Тойнбі, розуміють під цивілізаціями відносно локальні культурно-історичні спільності, що визначаються наявністю низки рис: релігія, мова, звичаї, економічні, правові та інші громадські інститути, а також суб’єктивна самоідентифікація людей [Павленко 1998, 59–85].

У сучасному розумінні ознаки цивілізованості включають: розвиток землеробства і ремесел, класове суспільство, наявність держави, міст, торгівлі, приватної власності і грошей, а також монументальне будівництво, “досить” розвинену релігію, писемність тощо. Для цивілізації як стадії громадського розвитку характерне виділення соціуму з природи і виникнення протиріч між природними і штучними чинниками розвитку суспільства. На цьому етапі переважають соціальні чинники життєдіяльності людини, прогресує раціоналізація мислення. Для цього етапу розвитку характерне переважання штучних продуктивних сил над природними [Павленко 1998, 59–85].

У книзі С. Хантінгтона “Зіткнення цивілізацій та перетворення світового порядку” міститься таке характерне судження з приводу того, що ж таке цивілізація. На його думку, цивілізація починається там, де відбувається глибший розподіл праці, перехід до землеробства, де люди починають вести осілий спосіб життя, встановлюють певну форму управління, створюють і освоюють писемність [Huntington 1996].

Залежно від точки зору в Старому світі таких великих цивілізацій у добу Середньовіччя існувало лише п’ять: 1) західна (католицько-протестантська); 2) східнохристиянська (православна); 3) ісламська; 4) далекосхідна (китайсько-конфуціанська); 5) індо-буддистська. Саме з ними і межували та взаємодіяли кочівники. Але на

межі пізньої Античності і раннього Середньовіччя спостерігаємо трохи іншу ситуацію. Скажімо, тоді ще не було ісламської цивілізації, а існували християнська, іранська, індо-буддистська та китайська цивілізації. Звичайно, в межах великих локальних цивілізацій існували менші за розміром, які становили собою частини великих цивілізацій [Павленко 1998, 59–85].

З огляду на це великий інтерес може становити визначення поняття “цивілізація”, що його дав провідний український фахівець у цій галузі Ю. В. Павленко. “Цивілізація, – зазначає дослідник, – виступає як стадіальний етап розвитку людства, дискретними і пов’язаними у просторі і часі одиницями якого виступають окремі локальні (типу Єгипетської, Шумеро-Акадської, стародавніх майя) цивілізації, навколо яких створюються великі цивілізаційні ойкумени (наприклад, Далекосхідна навколо Китайської)” [Павленко 1998, 62]. На думку Ю. В. Павленка, “кожна цивілізація є унікальною самодостатньою поліетнічною соціокультурною системою, розуміння якої потребує урахування як її стадіального положення та належності до певного шляху розвитку, так і усвідомлення її неповторності, власних характерних рис та ознак, що не можуть бути дедуктивно виведені через загально-теоретичні міркування” [Павленко 1998, 62]. До цього варто додати, що Ю. В. Павленко хоча і відзначав участь кочівників у цивілізаційних процесах, проте був категорично проти вживання терміна “кочові цивілізації”.

Отже, цивілізація – це найвищий ступінь розвитку людського суспільства, який вже не залежав повністю від природного фактора. У той же час екстенсивна економіка номадів, що завжди залежала від природно-географічних умов, не дозволяла досягти того рівня розвитку, щодо якого ми використовуємо термін “цивілізація”. На жаль, деякі наші колеги ставлять знак рівності між поняттями “культура” і “цивілізація”.

Типовий приклад цього – це підхід казахського історика Е. С. Омарова. Варто процитувати дослівно його думку: «Таким образом, “цивилизационная методология” в науке выработала развернутые обоснования европейской гегемонии в мире, блокируя все остальные мнения и концепции, взгляды передовых ученых, не зараженных европоцентризмом. Тем не менее, в академической науке понятие “цивилизация” стало все шире использоваться при формулировании общих естественноисторических законов и принципов ускорения и развития многообразного человеческого общества. Цивилизация как категория и метод содержит в себе несколько теорий... Фактически под цивилизацией понимается культурная общность людей, обладающих некоторым социальным генотипом, социальным стереотипом, при этом освоившая большое, достаточно автономное, достаточно замкнутое географическое пространство и в силу этого получившая прочное место в мировой истории» [Омаров].

А це не узгоджується із сучасними уявленнями про цивілізацію.

Хіба можуть справжні кочівники, наприклад, цілий рік проживати в містах або весь час займатися землеробством, ремеслами, торгівлею, монументальним будівництвом? Чи багато кочівників мали розвинуту систему писемності?

Однак нам відомо багато випадків, коли кочівники змушені були поривати зі своїм традиційним способом життя, унаслідок чого вони певну частину року мали проводити в містах, піддаючись впливу більш розвинутих сусідів-землеробів. Достатньо згадати давніх тюрків, хозарів, монголів після Чингісхана та ін. Створені ними держави не лише успадкували багато рис від завойовників-кочівників, а й продовжили традиції місцевих землеробських цивілізацій. Такі системи можна навіть назвати “цивілізаціями, що були створені кочівниками”. Проте як це може співвідноситись із виділеними нами п’ятьма (чотирма) великими середньовічними цивілізаціями Старого світу?

Візьмемо, наприклад, Великий Тюркський каганат, що з часом швидко розпався на Західний і Східний. У 551 р. виник Перший Тюркський каганат, який проіснував

до 603 р., обіймаючи величезні степові території від Маньчжурії на сході до Боспору Кіммерійського на заході, і на чолі якого був харизматичний клан Ашина (від іранського “синій, темно-синій”) [Кляшторный, Султанов 2000, 77–84]. Великий інтерес з цього приводу становлять драматичні події, що розвивалися в Середній Азії, де попередниками тюркютів були ефталіти (народ невідомого походження), проти яких розпочав бойові дії каган тюркютів Істемі в 561 р. Лише в 571 р. Середня Азія увійшла до складу Великого Тюркського каганату [Гумилев 1967, 36]. У 603 р. Великий Тюркський каганат остаточно розпався на два каганати – Західний та Східний, до складу першого увійшли території Середньої Азії та Північного Кавказу, а до складу другого – центральноазійські володіння тюркютів. Після розділення швидко занепалий Східний каганат зазнав поразки від Китайської імперії і швидко припинив своє існування. Проте Західний каганат у першій половині VII ст. досяг найвищого розквіту. Так, до складу західнотюркського еля входили не лише племена кочівників-тюркютів, а й осілі та напівосілі племена індоєвропейського походження. Причину цього Л. М. Гумільов пояснював тим, що в Західнотюркському каганаті від самого початку його утворення представники роду Ашина перебували в абсолютній меншості, в той час як представники місцевих кочових племен та осілого населення досить швидко визнали верховенство західної гілки харизматичного роду Ашина. Як наслідок цього, західні Ашина включили частину цього населення до складу тюркського еля. Така політика дозволила тюркютам утримувати свою владу на прикордонних територіях каганату. Варто зазначити, що провідна роль як у Західному, так навіть і в Східному Тюркському каганаті належала іраномовним согдійським купцям, які сповідували несторіанське християнство, що в добу раннього Середньовіччя набуло поширення як у Сасанідській державі, так і в Середній Азії і згодом досягло, завдяки согдійцям, ставки кагана східних тюрків. Проте вже в 658 р. у Західнотюркському каганаті племена дулу проголосили каганом посланого до них одного із шадів, а племена нушібі підтримали правлячу в каганаті династію. Врешті-решт, унаслідок запеклої боротьби між дулу та нушібі в 657 р. Західний Тюркський каганат розпався, а в 659 р. помер останній каган Нівар Ишбар-ябгу. І це збіглося із вторгненням китайських військ [Гумилев 1967, 298; Кляшторный, Султанов 2000, 91–92; Степи Евразии... 1981, 29]. Проте східні тюркюти після запеклої боротьби за незалежність проти Китаю в 679–689 рр. відновили свою державу, яка дістала назву Другий Тюркський каганат. Згодом до цієї держави увійшла майже уся територія Центральної Азії. Відомо, що східні тюрки не лише контактували з китайцями в Центральній Азії, а й брали активну участь у політичних подіях у Китаї. Існує навіть думка, що об'єднанню Китаю під владою династії Суй сприяла загроза з боку тюркютів, творців Великого Тюркського каганату. Таким чином, бачимо, що каганати давніх тюрків у добу раннього Середньовіччя перебували на периферії двох великих цивілізацій – китайської й іранської – і в останній набули поширення не лише зороастризм, а й несторіанське християнство, маніхейство тощо.

Інший приклад становить Хозарський каганат, що остаточно утвердився у своїх межах у VIII ст. У містах західної частини Каганату переважало християнське (православне) населення, а в містах східної частини – мусульманське. Окрім того, в державі хозарів було багато язичників. Здавалося, що неможливо об'єднати протилежні, ворогуючі світи. Проте верхівка хозарів знайшла компромісний варіант – панівною релігією став іудаїзм, що був складовою частиною як східнохристиянської, так і мусульманської цивілізацій [Артамонов 1962; Новосельцев 1990; Pritsak 1978, 261–281]. Отже, виходить, що Хозарський каганат став периферією двох цивілізацій.

З Монгольською імперією ситуація видається більш складною, бо географія її була ширшою. У західних улусах імперії на межі XIII–XIV ст. верхівка монголів навернулася в іслам, тобто ці території імперії стали частиною мусульманської цивілізації. На сході складовою частиною держави Юань став Китай, де правляча

династія монгольських імператорів перебувала до другої половини XIV ст. Тобто в цей період монголи належали до далекосхідної (китайської) цивілізації. У другій половині XIV ст. монголи були вигнані китайцями до своїх степів у Центральній Азії, де вони знов повернулися до свого традиційного способу життя. Проте вони вже тоді сповідували тибетську версію буддизму, тобто вони стали частиною великої індо-буддистської цивілізації [Владимирцов 1934; Jagchid, Nyer 1979].

Варто нагадати, що не всі середньовічні кочівники стали творцями великих імперій і тому частина з них перебувала під впливом якоїсь однієї цивілізації. Так, на Балканах болгари у ранне Середньовіччя створили своє царство, де з часом панівною релігією стало православне християнство. Отже, нащадки колишніх кочівників-болгар почали належати до східнохристиянської цивілізації. На південних кордонах Русі в XI–XII ст. осідали печеніги, торки, половці. З часом вони наворачалися в православне християнство і таким чином ставали складовою великої східнохристиянської цивілізації. Відомі території кочівників навіть у католицько-протестантських країнах. Наприклад, в Угорщині за часів монгольської експансії оселялися куні-половці, які лише за часів пізнього Середньовіччя переходили в протестантство. Їхні попередники в Паннонії – мадяри, оселившись на нових землях наприкінці IX ст., вже на межі X–XI ст. офіційно перейшли в католицизм. Отже, бачимо, що середньовічні номади навіть ставали частиною західної (католицько-протестантської) цивілізації.

Але ми знаємо випадок, коли кочівники стали творцями однієї з найбільших середньовічних цивілізацій – мусульманської. Йдеться про арабів-бедуїнів, які створили Халіфат. Хоча при цьому творці цієї великої імперії не відзначалися, як і всі кочівники, великою релігійністю. Проте напередодні ісламських завоювань частина арабів належала до двох великих цивілізацій: араби-гасаніди, які проживали у візантійській Палестині та Сирії, сповідували монофізитське християнство; а їхні супротивники араби Хіри, які проживали на кордоні з сасанідським Іраном, сповідували як зороастризм, так і несторіанське християнство.

Отже, головний фактор, що об'єднував середньовічних кочівників з великими цивілізаціями Євразії, – це духовна єдність, проявом якої стало поширення світових релігій. Проте у відповідності до рівня свого соціально-економічного розвитку кочівники по-різному інтегрувалися в цей процес. У цьому разі не зовсім коректним може видаватися використання терміна “кочові цивілізації”. Більш вдалим може бути вживання щодо цього стану речей альтернативного словосполучення “кочова периферія великих цивілізацій”.

Але опоненти можуть відповісти тим, що давні тюрки та монголи, створивши імперії, поклали початок тим явищам, щодо яких ми використовуємо термін “цивілізація”. Доказом цього може бути те, що в Великому Тюркському каганаті та Монгольській імперії існували всі ознаки цивілізації: кочове господарство мирно співіснувало із землеробством; спостерігався розвиток ремесел; існував поділ суспільства на соціальні групи (класи); стабілізувались державні кордони; спостерігалась наявність інститутів централізованої державної влади; існували умови для розвитку торгівлі, приватної власності і грошей, почалось монументальне будівництво, виникли міста як осередки адміністрації та економічні центри, виникла писемність. Проте на ранніх етапах існування Тюркського каганату та Монгольської імперії спостерігаємо, що в соціальній структурі держав продовжували домінувати родо-племінні відносини, тобто перевага в суспільстві віддавалась походженню, а не особистим якостям та заслугам. Окрім того, на ранніх етапах переходу до осілості влада в тюрків та монголів не орієнтувалась на “досить” розвинену релігію, бо продовжували домінувати старі родо-племінні культури, при яких верховним сакральним володарем залишався сам каган. Однак досить швидко в середовищі цих творців степових імперій почали набувати поширення світові релігії – християнство,

буддизм, іслам. Тобто про цей стислий термін ми можемо вести мову з позицій існування “тюркської” або “монгольської” цивілізацій. Але далі бачимо, що ці величезні державні утворення досить швидко ставали частинами великих цивілізацій Старого світу. Тобто приклад з кочівниками, творцями великих імперій, певною мірою ускладнює наші уявлення про цивілізаційні процеси на просторах Старого світу.

Щодо цього може бути більш унікальною цивілізація, створена хозарами, хоча й досі ніхто з хозарознавців не вживає термін “хозарська цивілізація”. Як уже зазначалось, від самого початку існування Каганату, з середини VII ст., в містах західної частини імперії переважало християнське (православне) населення, а в містах східної частини – мусульманське. Проте переважна кількість населення Хозарського каганату, включаючи насамперед самих хозарів, залишалася язичниками аж до офіційного навернення верхівки хозарів до іудаїзму в IX ст. (дискусійною залишається дата цієї події, що коливається між початком IX ст. і 865 р.). Вже в доіудейській період Хозарська імперія стабілізувалася в державних кордонах, відбувалося переселення народів, намітилося зростання та будівництво нових міст, розквіт торгівлі, сільського господарства, де переважало землеробство тощо. Яскравим відображення цього стало існування салтівської археологічної культури, яка оформилась вже в середині VIII ст. Тобто виходить, що протягом більш ніж ста років у межах Хозарського каганату існувала нова розвинута цивілізація, і це при тому, що увесь цей період верхівка хозарів залишалась язичницькою. Отже, на прикладі хозарів ми бачимо, що цивілізація, створена власне кочівниками, може існувати без впливу великих цивілізацій досить значний проміжок часу [Артамонов 1962; Новосельцев 1990].

Тому можна навіть запропонувати ввести до наукового обігу термін “цивілізації, що були створені кочівниками”. Зазначимо, що все це стало можливим при вимушеному переході верхівки номадів-завойовників до осілого та напівосілого життя, які почали зосереджуватись у центрах міського типу, що виконували насамперед функції адміністративних центрів. Саме цей момент і варто вважати початком виникнення цивілізацій у степах. Таким чином, ми бачимо, що при певних умовах як політичного, так і економічного характеру кочівники переходять від стадії кочових імперій до рівня степових цивілізацій. Але ми знаємо багато прикладів того, коли номади не змогли досягти цього рівня розвитку. Згадаємо сарматів, печенігів, половців, ногайців тощо. З огляду на це впадає в очі те, що вони не мали централізованої влади, тобто були розпорошені по великих територіях на племена. Мабуть, останній фактор, тобто існування централізованої системи управління, і є головною умовою існування “передцивілізаційного етапу” в розвитку кочових суспільств Євразії. Отже, лише небагато найбільш розвинутих політично кочових етносів були спроможні створити такі соціальні структури, які згодом розвинулись у соціуми, що відповідали усім критеріям цивілізацій. Таким чином, можна вважати, що право на існування має все ж таки термін “степові цивілізації”, а не “кочові цивілізації”.

Ведучи мову про великі цивілізації Старого світу, приємно відзначити, що в останні десятиліття саме українські дослідники просунулися у виділенні так званих “локальних цивілізацій”, що були невід’ємною частиною великих цивілізацій. Ідея про існування “локальних цивілізацій” знайшла підтримку в Є. Б. Черняк, К. П. Бунятян, М. Є. Горелова, О. П. Моці, О. О. Рафальського, С. О. Біляєвої [Черняк 1996; Бунятян 1999; Горелов, Моця, Рафальський 2006; Біляєва 2012, 61–63]. На думку Є. Б. Черняк, локальна цивілізація створюється на основі одного або декількох етносів, включає райони з порівняно однаковим рівнем господарського розвитку, має переважно прибічників однієї релігії, складається з людей, пов’язаних спільною історичною долею, спільною культурною спадщиною [Черняк 1996, 184]. Керуючись цим, С. О. Біляєва на території України в добу Середньовіччя відзначила “низку тюркських суспільних організмів: протоцивілізацію половців, Золотоординську цивілізацію, Кримський ханат та Османську цивілізацію” [Біляєва 2012, 63]. Вважаю, що з цим можна цілком погодитись.

Цікаво, що сучасна теорія цивілізацій, які поділяється на великі та локальні, майже співвідноситься з теорією історико-культурних областей, творцями якої стали ще радянські етнографи. У відповідності до їхніх висновків маємо: “Історико-культурні (історико-етнографічні) області – це території, у населення яких відповідно до спільності історичної долі, соціально-економічного розвитку і взаємовпливу складаються спільні культурно-побутові особливості”. При цьому дослідники звертали увагу, що історико-культурні типи тісно перепліталися господарсько-культурними типами, але являли типологічно різні системи і, як правило, не збігалися один з одним. Радянські етнографи розробили і цілу ієрархію історико-культурних спільностей, де декілька історико-культурних областей об’єднувались в історико-культурну провінцію [Адрианов 1988, 580–585]. Чи не нагадує це сучасний поділ на великі та локальні цивілізації?

Зокрема, радянські етнографи виокремили центральноазійську історико-культурну провінцію, складовими частинами якої є історико-культурні області – Монголія (Зовнішня та Внутрішня) та Тибет. При цьому вони звернули увагу, що населення Монголії займалося переважно кочовим скотарством, а Тибету – поєднувало напівкочове скотарство із землеробством. При цьому тибетці були дуже добре знайомі з міською культурою. І головне, що об’єднувало ці народи, – це культурна та духовна єдність, бо вони сповідували ламаїстський буддизм, духовним центром якого була столиця Тибету – Лхаса [Адрианов 1988, 580–585]. Отже, нічого не заважає нам вживати термін “тибето-монгольська цивілізація”. Але в ієрархії її варто віднести до локальних цивілізацій, і відповідно до цього вона є складовою частиною великої індо-буддистської цивілізації.

Отже, залишається з’ясувати, хто вперше ввів до наукового обігу термін “кочові цивілізації”. Чомусь вважають, що до цього був причетним Л. М. Гумільов. Принаймні доводиться так думати, виходячи із назви кандидатської дисертації А. Д. Гоможапова “Кочові цивілізації Центральної Азії у працях Л. М. Гумільова” [Гоможапов 2008]. Проте, як виявляється, Л. М. Гумільов не вводив до наукового обігу термін “кочові цивілізації”. Цю ситуацію А. Д. Гоможапов пояснює таким чином: «У сучасному вітчизняному кочівникознавстві активно розробляється “теорія кочових цивілізацій”, предметна область якої визначає досить широкий спектр проблем історично-культурних процесів у кочових суспільствах. Насамперед така широка проблематика обумовлена багатозначністю формулювання одного із ключових понять цієї теорії – “цивілізації”, що детермінувало низку дискусійних теоретико-методологічних положень. Сучасна теорія кочових цивілізацій перебуває у процесі самовизначення. Уточнення її статусу, що відбувається, як інтегративного, цілісного знання про кочові суспільства підвищує роль узагальнюючих теоретичних концепцій. У зв’язку з цим стає беззаперечним вивчення наукової спадщини Л. М. Гумільова, чия творчість щодо методології, що застосовується, укладається в межі цивілізаційного підходу, хоча й дещо умовно, тому ми можемо віднести вченого до одного з попередників зазначеної теорії» [Гоможапов 2008, 3]. Проте, як виявляється, без євразійців, до яких належав сам Л. М. Гумільов, тут не обійшлося.

Як відомо, російські історики-емігранти приділяли велику увагу кочовим народам, які взяли участь в етногенезі руського народу. З обґрунтуванням тези про самотність тюркських народів виступили багато відомих російських вчених насамперед в еміграції. Так створюється євразійський напрям, що займається русько-тюрксько-монгольськими зв’язками і спростовує європоцентристську концепцію про одвічність боротьби Лісу і Степу. Формально датою народження євразійства можна вважати 1921 р., коли в Софії вийшов збірник статей “Исход к Востоку. Предчувствия и свершения. Утверждение евразийства”.

Автори збірника – відомі російські дослідники-емігранти, вигнані з Росії. Вони займали кращі кафедри в Берліні, Лондоні, Празі, Белграді. Засновниками євразій-

ства можна вважати філолога й історика князя Н. С. Трубецького, географа П. М. Савицького, історика Г. В. Вернадського.

Л. М. Гумільов так сформулював основний євразійський висновок: “Євразійська теза: треба шукати не тільки ворогів – їх і так багато, а треба шукати друзів, це найголовніша цінність у житті. І союзників нам треба шукати щирих. Отож тюрки і монголи можуть бути щирими друзями, а англійці, французи і німці, я переконаний, можуть бути тільки хитромудрими визискувачами” [Гумилев 1993, 7].

Проте, незважаючи на такий радикальний підхід, Л. М. Гумільов так і не наважився ввести до обігу новий термін “кочові цивілізації”, хоча цей термін був йому знайомий. Про це може свідчити лист іншого євразійця, П. М. Савицького, написаний ним Л. М. Гумільову у грудні 1956 р. Там саме і зазначається: «...кочовий світ, у низці галузей, має свою, і дуже високу, “цивілізацію” – щодо економічних навичок (скотарство, полювання, металургія) і щодо організації (найбільші досягнення військової справи, культ вірності і взаємної підтримки, і щодо мистецтва; повторюю: художник, що створив саяно-алтайського вершника, – геніальний!). А дивіться, як кочовий світ охороняв природу, оголошуючи багато хребтів і урочища “священними”, заповідними. Нам би брати з нього в цьому приклад!» [Гумилев 1993, 31].

Отже, бачимо, що П. М. Савицький щодо характеристики кочівників використав слово “цивілізація”, але в лапках. Тобто він мав на увазі просто високий рівень культури номадів і не вважав, що кочовий світ і цивілізація – це одне і те ж. З огляду на це варто згадати таке зауваження Ю. В. Павленка: «У такому контексті поняття “культура” і “цивілізація” не протиставляються. Навпаки, культура розглядається як насамперед духовний зміст історичного розвитку людства в найрізноманітніших його (розвитку) проявах та потенціях. Вона, природно, притаманна усім суспільствам, людині і людству як таким, безвідносно до стадіальних їхніх ознак або просторово-часових меж» [Павленко 1998, 62].

Таке вільне використання терміна “цивілізація” замість “культура” спостерігаємо на сьогодні серед деяких західних соціокультурних антропологів. На нашу думку, просто якимось зухвало виглядають нові їхні терміни: “цивілізація мисливців Амазонії”; “цивілізація кочових мисливців Півночі” тощо. Отже, до розряду таких курйозів варто віднести і термін “кочові цивілізації”. Але до цього варто додати, що у працях провідних західних номадологів термін “nomadic civilization” не зустрічається.

Таким чином, автор статті не заперечує того, що номади Старого світу могли створювати свої цивілізації, адже цивілізація являє собою найвищий ступінь у розвитку людства. Як бачимо, до рівня цивілізації могли дійти самостійно не лише землероби, а й скотарі-кочівники. Проте цей новий стрибок у розвитку номадів мав привести до осідання значної їхньої частини в містах як адміністративних та економічних центрах нових цивілізацій. Тому такий новий спосіб життя не дозволяв творцям цих степових цивілізацій постійно протягом року кочувати, тобто колишні кочівники ставали або напівкочівниками, або взагалі повністю осілим населенням міст. Отже, у цьому разі було б доцільніше використовувати термін “цивілізації, що були створені кочівниками”.

ЛІТЕРАТУРА

Адрианов Б. В. Историко-культурные области // **Народы мира.** Историко-этнографический справочник. Москва, 1988.

Артамонов М. И. **История хазар.** Ленинград, 1962.

Балдано М. Н., Бураева О. В. Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии // **Отечественная история,** 2001, № 6.

Біляєва С. О. **Слов’янські та тюркські світи в Україні.** Київ, 2012.

Бунятян К. П. **Давнє населення України.** Навч. посібник. Київ, 1999.

- Буркитбай А. С чего начиналась тюркская цивилизация* // <http://www.nomad.su/?a=15-200505200108>
- Владимирцов Б. Я. Общественный строй монголов.* Ленинград, 1934.
- Гоможапов А. Д. Кочевые цивилизации Центральной Азии в трудах А. Н. Гумилева.* Автореф. дисс... канд. ист. наук. Улан-Удэ, 2008.
- Горелов М. С., Моця О. П., Рафальський О. О. Цивілізаційна історія України.* Київ, 2006.
- Гумилев Л. Н. Древние тюрки.* Москва, 1967.
- Гумилев Л. Н. Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации.* Москва, 1993.
- Кляшторный С. Г., Султанов Г. И. Государства и народы евразийских степей в древности и средневековье.* Санкт-Петербург, 2000.
- Маланов И. А. Номадизм как фактор становления образовательного пространства бурят-монгольской кочевой цивилизации* // http://www.rusnauka.com/10_DN_2012/Pedagogi-ca/3_106463.doc.htm
- Национальный фонд Св. Трифона** // <http://www.stfond.ru/articles.htm?id=10276>
- Новосельцев А. П. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* Москва, 1990.
- Омаров Е. С. Казахская цивилизация* // <http://www.kazakh-civilization.kz/UntitledFrame-1.htm>
- Павленко Ю. В. Цивилизационное развитие человечества как целостный процесс* // Пахомов Ю. Н., Крымский С. Б., Павленко Ю. В. *Пути и перепутья современной цивилизации.* Киев, 1998.
- Степи Евразии в эпоху средневековья* (Археология СССР). Москва, 1981.
- Черняк Е. Б. Цивилиография.* Наука о цивилизациях. Москва, 1996.
- Шаисламов А. Р. Социальная история номадизма. Проблемы изучения и оценки исторического развития кочевых обществ.* Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Казань, 2009.
- Jagchid S., Hyer P. Mongolia's culture and society.* Boulder, Colorado – Folkestone, England, 1979.
- Huntington S. The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* Yelle, 1996.
- Pritsak O. The Khazar Kingdom conversion to Judaism* // *Harvard Ukrainian studies.* Vol. II, № 3. 1978.